

НА БЕРЕЗІ МОРСЬКОМУ

«Янтар» стояв на рейді під крилом прапора. На йому містився воєнно-морський суд. Туди і вдень, і вночі возили з міста заарештованих. З іх ніхто не вертався назад. Начиняли ними трюми корабля, чи кидали в море,—певно того на березі ніхто не знав.

На сірому, холодному морі, сірою, холодною цятою маячив «Янтар», вливаючи холод і жах в серця мешканців великого міста, що похапцем забігали в порт, або дивились на порт і море з гори, з бульварів.

Море хвилювалось і шуміло, чорне, каламутне. Біла піна на гребнях хвиль здавалась за білі смуги, що їх нашивають жінки на чорну одіж, коли носять по комусь жалобу.

Над вечір, розбиваючи тупим носом кипучі гребні, до корабля підплів наповнений людьми бот.

Везли нову партію заарештованих.

В їй були п'ять матросів, військовий лікар якогось пішого стрілецького полку й двоє штатських.

Бот стукнувся боком об спущені до води східці й пришвартувався до їх.

— Наверх!

Заарештовані почали сходити на корабель. Йшли, немов несли у себе на плечах тяжку, непосильну вагу. На кораблі іх збили до гурту і на якийсь час покинули під доглядом варти. Потім привезли ще одну партію заарештованих і до їх вийшов воєнно-морський суд.

Складався він з п'яти чоловік.

Суд був короткий і присуд рішучий.

— Іменем народа суд вирікає вам смерть!—закінчив свою коротку промову голова, кремезний офіцер з чорним голеним обличчям.

Серед заарештованих, як в гаю по сухому листі, пронісся гомін:

— За що?.. Як?.. Де обвинувачення?..

— Мовчатъ!..

Офіцер махнув рукою. На дерев'яному помості крейсера загреміло щось важке, залізне. Матроси кинулись в'язати до ніг засуджених старі, обгорілі колосники.

Після короткої метушні на крейсері все заспокоїлось. Сіри, холодні хвилі жадібно лизали його залізні боки, й побідно маяв і про щось лопотів на вітрі його прапор.

*

У місті був неспокій. Воно хвилювалось, як озеро на вітрі. Павлик, наляканий і стурбований, вбіг до хати.

— Мамо, стріляють!..

В очах світились дитяча трівога і здивування: отут, зараз в кінці вулиці, стріляють.

— Хто?.. Де?..—злякалась мати.

— А тут на розі Смілянської...—засипав словами Павлик.—Я йду, несу хліб... Коли дивлюсь: біжать знизу люде... «Тікай!»—кричать. Не встиг я повернутись, як тараражне... раз!.. два!.. три!.. А потім тільки: тах-так-так-так... з самостріла. Я скоріш додому... Янкель стойте на дверях крамниці, кричить: «Сюди, сюди біжи! Я—мимо, та—в ворота!..

Він захлипається. Руки тремтять і не випускають пакунка з хлібом.

Постріли наблизилися.

— Ах, Боже мій, Боже мій!.. Що ж це таке?.. Тебе не пострілено?.. Йди сюди!..

Раптом невидимий птах ударився в вікно, стукнувся об стелю, упав десь за піаніно.

— Ах!..

Ще раз... ще раз... Задзвеніла розбита люстра.

— Падай на землю!..

Мати й син упали в куток на підлогу.

На вулиці греміли постріли й дикими голосами кричали люде. Хтось ускаж летів по мостовій верхи, й копита похопливо вибивали: «уті-кай!.. уті-кай!.. уті-кай!»... Дзвеніли побиті шибки в нижчому поверху... Хтось ломився з вулиці в парадні двері, десь греміли меблями, а в сусідній квартирі ростирався істеричний галас-плач...

— Боже мій!.. Боже мій!.. Що ж це таке?.. Де ж папа? Що з ним?..—шепотіла-плакала мати й стискала до болю руку сина.

Той мовчав і прислухався. Час неначе спинився.

— Йдуть наверх,—сказав він.

І, справді, чути було, як натовп наблизався і стукали об мармурові східці важкі чоботи й приклади рушниць.

— Що ж ми будемо робити?..

Очі матери поширилися з жаху й напруження. Грюкнули в двері:

— Одчиняй! Зараз одчиняй, бо стрілять будемо!..

— Мамо, я одчиню!..

Павлик схопився й побіг до дверей. Сіра суконна блузка на йому стирчить, як пір'я на неопереному гороб'яті. З натугою повернув ключа.

— В цій квартирі Морозов? Де він?

Мати кинулась до дверей.

— Його нема! Не Морозов... лікар... Мрозовський...

— Все одно. Де він? Шукайте!..

Офіцер повернув голову до солдатів, що стояли за ним у коридорі, і в його на потилиці майнули дві чорні стрічки. Вони нагадали про щось жіноче й не страшне, і промінь надії на мент майнув у душі переляканої жінки.

Солдати увійшли в помешкання. Рились по всій квартирі. Заглядали в скрині, пороли обшивку на меблях, штрикали багнетами матраци. Брали й ховали в кешені все, що попадалось під руки цінного з дрібних речей.

Закам'яніла жінка не протестувала. Вона стояла, мов непримітна, й дивилася на чужих, одягнених у сірі шинелі людей широкими наляканими очима.

— Мамо, він взяв моого годинника!.. — шепотів їй хлопець.

— Мовчи... — безгучно кинула вона.

Нарешті вони пішли з хати.

— Не нашли дома, найдемо десь в іншому місці. Все одно не втіче!.. — сказав, виходячи після всіх, морський офіцер і блимнув білими баньками чорних недобрих очей.

Як зайшла ніч, мати й син не чули. Боялись запалити світло. Ждали, що ось-ось вернеться додому батько.

Але його не було.

Дивились з темних вікон на вулицю. Там ходили незнайомі люде, збирались по-двоє, по-троє, про щось розмовляли й росходились. Всі вони були в офіцерському і матроському одягненні.

Довго не запалювались лихтарі. Нарешті засвітились.

На пішоході проти вікон зібралася натовп. Молодий, високий офіцер заарештував когось військового. Той сперечався. Не чуть було, про що вони розмовляють. Не видно було, кого й заарештовано.

Разом всі кинулись вростіч, і бахнув вистріл.

На місці зостався офіцер, а заарештований похитнувся, звів до гори руки туди, де дивились мати й син, і впав на тротуар.

— Ай!.. скрікнула мати і відскочила від вікна.

Ій здалось, що то був її чоловік... Що в останній мент він простяг до неї руки...

Кинулась до дверей і побігла по східцях. Син — за нею.

Поранений лежав на тротуарі й стогнав.

Припала до його:

— Борисе!..

З напруженням повернув до неї голову. То був чужий.

Слава Богу!.. Мов камінь упав з грудей...

І раптом заторохтів десь за рогом самостріл.

— Тікай!..

— Ба-бах! — в два молоти ударив постріл в другому кінці вулиці.

Куля цокнула в дерево.

— Тікай, тікай!..

Мати й син кинулись до дверей.

*

Ранком зібралась іти.

— Мамо... Ти сама не підеш, і я піду.

— Не треба. Зоставайся дома. Може татко прийде.

— Я не можу тебе пустити, щоб ти пішла сама.

Вийшли вдвох.

Поранений учора лежав нерухомо на тротуарі. Мабуть ще вночі умер. Калюжа крові, що текла з-під його, вже підсихала. Маленька чорна собачка, пробігаючи, нюхнула її червону запорошену течійку й побігла далі.

Вулиці були напівпорожні.

Мати й син ходили по місту, по всіх місцях, де міг бути вчора лікар, і роспитували про його. Ніхто не міг сказати чого-небудь певного. Ніде його не бачили й нічого не чули про його. Тільки в одному місці сказали, що він був там об одинадцятій годині ранку і пішов кудись.

Коли ніхто нічого не чув про його негарного, то може й усе гаразд обійшлось. Може він де перебував небезпечний час і тепер уже вернувся. Треба поспішати додому.

Взяли візника й поїхали.

Але його не було.

Знов пішли на розшуки. Шукали до вечора й вернулись додому потомлені й розбиті, згубивши жадну надію на щасливий вихід.

Утома надавала ще більшої розради.

Так, з ним трапилась якась пригода.

Але тільки б довідатись, де він.

Тільки б знати, що він живий.

Тоді можна було б ужити всіх заходів, щоб урятувати його. Благати, прохати... Закупити, кого треба... Покласти все майно, всі збережіння... Й тікати, тікати звідсіль. З цього сірого, холодного, кам'яного міста, з цих прямих, суворих і непривітних вулиць, од цього страшного моря, де жахливо гудуть гудки й дико виє й сміється сирена.

Уже коло дому ім зустрілась знайома жінка-перекупка й сказала, що бачила лікаря. Його вели вкупі з двома цівільними. Йшли в напрямку до порту... Було це вчора опівдня.

Останні надії розвіялись, мов дим на вітрі.

— Загинув!..

Не могла йти далі. Сіла на східцях чужого великого дому й плакала. Син стояв коло неї.

*

Вперше несподівано глянула на землю блакитними очима весна, й море озвалось до неї широкою, шумливою усмішкою й, безтурботне й незлосливе, гралося й пустувало на сонці перекидними перлами.

А береги були повні ритмичного шуму, гармоничного бухання й завміраючих сплесків. Обвітрений скелі грілися на сонці у теплому промінні, мов старі рибалки, що давно вже покинули плавання й сидять по цілих днях на березі, пихкаючи засмаженими люльками й пильнуючи далеким поглядом човни синів і внуків.

«Янтар» так само стояв на рейді. І теплий, ясний день, і ласкаве, синє море не робили його мирним і звичайним, як інші кораблі й пароплави. Жахливий ореол оточував його сіру, холодну постать. На йому творилось те саме, що й попередні дні. Суд продовжував свою діяльність...

Вельбот oddілився від крейсера й плив до берега.

За ним стежили з набережної вся в чорному одіжжу Мрозовська й син. Вони бачили, як весла виплискували на сонці золотом, а він сам гойдався на гнучкій і слизькій хвилі й хлюпав об неї своїм широким, тупим носом.

Ось він близько. Пристав до набережної. На кам'яні плити вискочили матроси.

Мрозовська підійшла до іх.

— Вибачте... Ви з «Янтаря»... Мого чоловіка, лікаря Мрозовського, три дні тому заарештовано і взято на крейсер. Будьте ласкаві... як я можу довідатися: що з ним і де він тепер?

Матроси не слухали й проходили мимо неї.

Вона пішла за ними.

— Будьте ласкаві!.. Тепер такий час... Ніколи він з червоними
діла не мав...

— Ми нічого не знаємо,—кинув їй задній.

— Ради Бога!..

— У нас нікого з заарештованих нема,—повернувся морський
офіцер.

— Але ж його взяли...

— Не вірите? Ось вернемось, поїдемо з нами: побачите.

Він загадково засміявся.

— Сашка! Какого чорта!.. Брось, пойдьом!..—покликав його товариш.
Пішли.

Мати й син зостались на березі. Дивились на крейсер і уявляли,
що десь у трюмі сидить їх рідний і жде допомоги з берега.

Але як допомогти?

До кого звернутись?

Дивились на море застиглими очима й нічого не бачили. Не бачили,
як сяє сонце, як сміється море, як по йому біжать білі, веселі валки
хвиль.

Де він?..

Що з ним?..

— Дарма, пані, ходите тут. Нічого не знаєте.

Озирнулась.

Потерта, обшарпана людина невідомого віку дивиться на неї
глузливо хижакськими очима.

— Що ви кажете?

— Плюньте ви на цю справу, кажу. Всі вони на дні морському!..

Не вернутися!

Чи це людина, чи це біс в людській подобі?

Широкими наляканими очима дивилась на його.

— Що ви кажете?!.

— Те, що чуєте!

Кинулась геть від його.

Кинулись удвох геть від моря.

— Що він каже?..

— Як він сміє?..

Озирнулась.

Він стоїть і сміється їм услід.

*

Прийшла людина з вулиці. Обережна, хитра. Почала розмову
здалека. Нарешті підійшла до справи.

— Так-то, пані люба. Єсть спосіб. І чоловік такий єсть... підходящий... Ну, відома річ, треба заплатити. Діло небезпечне... Та й витрати велиki. Не один працюватиме: двоє спускають на дно, один повітря накачує, а ті на веслах сидять... Так, скажемо, рублів п'ятьсот, а може й тисячу... Не скажу, не знаю... А чоловіка знаю, знаю... водолаза.

— Я була б згодна заплатити.

— Ну, звичайна річ... Сказано: християне ж, а не нехристі. Треба тіло землі віддати. Всяке приладдя у його єсть, та вони і в конторі візьмуть.

— Що ж, я згодна поговорити з ним.

— Я скажу, скажу... Він прийде. Він, признається, жонатий на моїй племінниці. Слід би й мені щось... за труда...

Мроздовська дала йому кредитку.

— Коли справа налагодиться, ще дам.

Людина з вулиці взяла гроші, довго ще говорила про водолаза його жінку, про своїх синів, що прийшли з фронту й не мають зараз ніякої роботи. Що треба повітряти з моря утоплених. Що життя стає занадто дорого.

Нарешті вона вийшла на вулицю, покинувши в хаті слід чогось сірого, слизького, непевного й ухилистого.

— Мамо, ти йому віриш?

— Хто його знає! Може...

— Я не вірю... Я нікому не вірю!.. І коли б у мене був татків револьвер, я б йому пустив кулю в спину... Гадові, що приліз з проклятої вулиці подивитись, чи не можна чим поживитись?.. О!.. я б іх всіх...

Він не договорив.

— Паво! Що ти кажеш?

— Я всіх би іх перестріляв, проклятих!.. Пам'ятаєш того, на пристані, в порту?.. Це теж такий... «Пані люба», а сам нишпорить очима по кімнаті. Я відчиню вікно... Я не можу дихати повітрям, що кинув у хаті цей плас!..

Кинувся до вікна. Шарпонув фрамугу й тоді тільки заспокоївся, коли вдихнув пливучого холоду в свої гарячі груди.

Мроздовська стисла руками голову, сперлась ліктями на стіл і сиділа нерухомо, мов слухала, як жахливо б'ється у неї в грудях серце і віддає стуком у висках.

«Життя... страшний кошмар, що тягнеться дні й ночі. Цілі тижні... Ах, коли, коли йому буде кінець?!»

*

Сонне сіре небо висіло над морем і містом. Починало світать. В порту було безлюдно, але на тому місці, де колись стояв «Янтар», уже давно кинули якорі два байдаки. Коли човни були закріплені на місці й хвиля тільки гойдала їх, але не могла знести, люді взялись до роботи, за-для якої й виїхали в море.

Кремезний смуглівий чоловік, з важко-спокійними карими очима й міцними щелепами, не хапаючись, докурив цигарку. Кинув її на хвилю.

— Давай!

Товариші подали йому водолазне убрання й помогли одягтись у його. Він стояв тепер великий і незgrabний, нагадуючи собою дивовижну казкову потвору. Нарешті йому одягли на голову круглий шелом з великими скляними очима, й зараз же один з товаришів почав смоком подавати йому через кишку свіже повітря.

Взяли під руки, бо йому важко було стоять під вагою убрання. З допомогою товаришів, ледве пересовуючи ноги, водолаз пішов до борта.

Помалу спускали його в море, мов важкий груз на канатах.

Нарешті хвиля немов злизнула залізну голову, й він зник під водою.

Канат спускався далі й далі в глиб моря. Потім спинився водолаз став на дно.

Люде уважно стежили за сигнальним шнурком. По сигналу попустили ще канат: водолаз пішов по дну.

Мовчанка й увага панували між людьми. Іх думки були там, на морському дні.

Поки закріпляли човни й порались з водолазом, сонце давно вже зйшло, і море, ясне й веселе, шуміло й грато на всій просторіні. Невеликі човники рибалок, подібні до скаралупин з горіхів, що діти пускають на воду в калюжах, гойдались скрізь по узмор'ю. Подекуди білі паруси на більших човнах. Зі сходу, далеко в морі, димив, наближаючись до порту, пароплав.

А над портом, на узгір'ї, стояв ще напівсонний город. На підступі гори, високо над чорними пакгаузами й естокадою, в рожевому промінні красувалась антична колонада й дивилась в морський простір, в безмежну синєблакитну пустиню.

*

Море спокійно й рівно дихало своїми холодними грудьми.

Прозірні, сиво-блакитні хвилі методично відбивали свої слизькі, дугасті ритми. Несли здалечини на гребнях кипуче перлове шумовиння, підходили до молу, раптом падали на його, бились об кам'яну стіну живою вагою своєю й шуміли. І в тому шумі, в тому розміреному повільному повстанні й поляганні гнучких хвиль була якась принадна гармонія, що приковувала до себе увагу й пестила разом і слух і око. Заспокоювала й колисала думку. Без слів, еластичним невпинно-живим рухом снувало мережево напівсвідомої думки: життя—то вічний рух, прояв великої незбуртної енергії. Все хвилинне минеться, забудеться, не умре тільки суть життя—рух непереможної світової енергії.

Але Мрозовська не чула й не бачила ні шуму хвиль, ні їх безперestанного руху. Вона сиділа з сином на кінці молу, де він найбільше вдавався в море. Очі дивились на море, але не помічали його; душа не відчувала його. Вся увага була на човнах, що маячили на місці, де стояв колись «Янтар».

Вони бачили, як спускався в воду водолаз. І з того часу, як він увійшов у море, час спинився для іх. Увесь світ одійшов кудись у безвість.

Вони немов оглохли, оніміли, і все життя їх скучилося в очах.

В позах дожидання застигли вони на камені. Сонце осягало їх бліді обличчя, чорну одіж.

Хвиля почала поставати вище, і раз і вдруге окропила їх соленою піною.

Вітер розгулявся.

Скільки минуло часу після того, як водолаз спустився в море, вони не могли збегнути. Здавалось, минула вічність.

Серце переболіло муки нескінчених страждань.

І враз на човнах люде заметушились.

— Мамо!.. скрикнув син і нічого більше не міг сказати.

Коло човнів блиснуло щось залізне... Голова водолаза...

Ось він над водою.

Тягне щось за собою...

Що саме?..

Не розбереш.

Велике?

Мале?

Уже на човні. Люде обступили. Блищить і рухається над ними залізна голова... І гасне.

Шелома знято.

«Боже! Невже він уже витяг... Там, на тих човнах, лежить — він... Він!.. Він!.. Ах!»...

Серце замкнулось. Море хитнулось праворуч... Темним оком глянула безодня...

— Мамо!..

Надзвичайне зусилля...

— Нічого... нічого... я...

Сперлась мертвово рукою на холодний камінь.

Дивиться туди, на море. Сонце сміється в її сльозах.

*

Човен стукнувся об причальний поміст і з його вийшов смуглявий з важким поглядом чоловік.

Мроздовська кинулась до його, запитуючи більше очима, ніж словами:

— Ну, що?

Водолаз сердито блимнув на неї очима.

— Нічого.

— Як? Не знайшли?!

— Знайшов. Там ціле військо... Стоять, мов живі. І ходили б, так ноги до дна прив'язані... Да-а!..

— Ах, Господи!.. Ну що ж?..

Чоловік мовчки смикнув вусом.

— Що ж тепер?

— Нічого. Там м і бути...

— Але ж...

— Що там але ж!.. — спалахнув несподівано водолаз. — Коли б побачили, то й не раді були б. Стоять, хитаються, немов наступають на тебе... очі повитріщають... Коли б хоч зновувашого чоловіка на обличчя. Але, все одно, вдруге не полізу.

Мроздовська кліпала блідими невидющими очима і з їх по змарнілому обличчю текли сльози.

— Що ж тепер робить?..

Водолаз нетерпляче стиснув щелепи й на їх означились смуги.

— Треба заплатити, як було умовлено.

Мроздовська спохватилася.

— Я заплатю все, я заплатю, — злякано заговорила вона, хапаючись за ридикюль і скупчуочи на йому всю свою увагу, щоб одірвати її від того страшного й непоправного, що було там, на морському дні.

Тонкі, бліді пальці перебірали кредитки й не могли дати їм ладу.

Водолазові стало жалко її. Він пом'якшав.

— Ви не хвилуйтесь так... Нічого не подієш. Може вашого чоловіка там і немає. Може виїхав куди й живий.

Спазма стиснула горло безталанної жінки.

Вона притисла до очей розчинений ридикюль, і гроші посыпались землю.

— Ну що ж ви... так не можна,—безпорадно промовив водолаз і сдвів од неї свої чорні очі.

*

Прийшла весна і нарешті принесла з собою справжнє тепло, і світ, і радість буття. Прийшли нові сили й заволоділи життям. Місто заспокоїлось і почало загоювати свої рани. Вийшов у море й не вернувся назад страшний «Янтар». Пливли й одпливали тепер нові незнайомі кораблі. А море заставалось те саме—безтурботне, безпам'ятне, вічно гомонливе. Мов у його було своє життя. Немов було воно зачароване в колі йому одному відомих дум і інтересів.

Не вернувся лікар Мрозовський додому, і не дійшла про його до сім'ї ні жадна звістка. Як тіні ходили жінка й син щодня по городу й немов чого шукали. Бо дома не було сили сидіти. Бо невгамована думка вимагала руху.

Вони ходили мовчки, нічого не ждучи й нічого не помічаючи. І всі шляхи приводили їх до моря. Вони й боялись його, і йшли до його. Сідали де-небудь на бульварі, або на молі й по цілих годинах дивились у блакитно-сиву далечінь, у безмежний простір.

Не помічали, чи є коло їх люде, чи їх немає: нічого ті люде не могли ні прибавити, ні убавити з їх життя.

У сина була одна тільки турбота—про матір. Він боявся спустити її з очей хоч на хвилину. Він знов, що вона хвора. Не спить по ночах. А коли сон зіходить на її стомлені вій, то приносить не спокій і одпочинок, а нові турботи й муки. Він чув, як вона кидається по ліжку й як іноді раптом скроплюється й сідає на йому, не можучи прогнати від себе привідів, що мучили її ві сні. Часом вона у пітьмі скроплювалась з подушки й притишеним голосом шепотіла:

— Вони йдуть!.. Вони йдуть!..

І не можна було сказати, чого більше було в тих словах: чи радості й здивування, чи жаху й трівоги.

— Не ходіть, не ходіть туди, там глибоко!—з жахом застерегала вона когось і прокидалась.

Приходила до притомності й знову падала на гарячу подушку з стогоном і молитвою:

— Господи, заступи! Господи, спаси й помилуй...

Іноді їй немов щось увижалось і наяві.

Син все те бачив і турбувався.

— Мамо, покличемо лікаря,—прохав він.

— Не треба, не треба! Усе буде гаразд. Дай тільки часу. Господь поможет нам!

Коли минула весна й прийшло літо, Мрозовська ще більше схудла й знервувалась. В темних очах її тепер часом тайлась якась нова думка, і тиха, радісна усмішка потаєнці перебігала по її змарнілих устах.

Тепер вона ходила до моря не на бульвар, а за місто, на вільний берег, де зелена хвиля, переходючи підводне каміння, вибігала на полосу

жовтого піску й немов силкувалась дійти до рудих скель і круч надморських.

Там вони сідали на горі, на камені, й дивились на море.

Ліворуч од іх море кидало каскади перлів у дощаті стіни міських купалень, а праворуч, на вільному березі, купались люди на свободі.

Син звичайно дивився в ясну далечінь без дум і бажань, але з темною трівогою, а мати вся оберталась в слух і мов дочувалась, що говорять хвилі. Мов ждала від іх якої звістки.

Коли сонце заходило праворуч за темними кручами берега, а небо над ними й море палало рожевим огнем заходу, вони підводились і йшли додому.

Де й коли вони пили й іли,—того иноді й самі не могли сказати. Та воно й не турбувало іх. Вони ждали чогось. Ждали турботно й тривожно й були певні, що воно прийде.

Скоро, скоро прийде невідоме й страшне.

*

Одного разу Мрозовська прокинулась і сіла на ліжку. В вікна дивилась тиха й ясна липнева ніч чі срібне місячне проміння падало на підлогу в незачинені вікна.

Мрозовська боялась пітьми й звичайно начник горів у неї в кімнаті. Але тепер він погас, та й не було в йому ніякої потреби, бо було видно. Вона бачила перед собою кімнату і всі предмети, але їй здалось, що кімнату наповнює не бліде проміння місяця, а вода.

— Паво! Паво!..—гукала вона до сина, що спав у сусідній кімнаті.

Але син кріпко спав і не чув її голосу.

Тоді вона пішла до його й розбудила.

— Ти бачиш, ми на дні моря? Весь світ спустився на морське дно. Уставай, будемо шукати тата!

— Тепер ми знайдемо його!..

Вона дивилась на сина безумними очима й кликала йти за собою. І тільки, коли почула його голос, коли той почав прохати її заспокоїтись і очунятись, вона отямилась. Але після того була певна, що скоро щось станеться незвичайне й вона побачить свого чоловіка. Що той уже близько і жде їх до себе.

І до ції ночі вона часто, і вночі, і вдень, чула його голос, чула його ходу.

Ждала його приходу й томилася з муки дожидання. Ій смутно ввіжалось, що чоловік її й ті, що були з ним, ідуть під водою до берега наближаються до лінії надводного каміння, і тільки якась зла, ворожа сила не дає їм змоги розбити над головами водяне склепіння й вийти на берег.

Треба знайти ключ, щоб вивести їх з заклятого моря...

Але як?.. Хто вкаже той ключ, хто навчить, як розігнати ворожі чари?..

І вона йшла до моря. Сиділа й чекала, що ось, скоро, скоро через якийсь випадок, розвінуться чари, й люде вийдуть з моря.

Тепер, після ції місячної ночі, вона була певна, що час той близько.

Бо світ таки увійшов у море.

І серце її тремтіло від затаєної радісної надії на близьку зустріч. Весь день небесні сили ворожили над морем. Вони нагромаджували з півдня над далеким обрієм живі сніжані гори. Гори ті рухались і мінились, здіймались угору, прибираючи всякі вигадливо-фантастичні форми. Згодом на ті гори хтось насилив темних ворожих духів, і вони з далеким грюкотом посували ті гори кудись на схід, а самі, немов велетенські птахи, кружляли над морем і шукали місця, куди вилити свій гнів і напруження.

А сонце, вища небесна інстанція, дивилось на все те з ласковою усмішкою, спиняло свій гарячий погляд на крилатих страховищах, і вони з воркотнечею незадоволення розлітались невідомо куди.

Все прояснювалось і приймало тепло й ласку ясно-палючого сонця. І земля, й море, й глибоні небесні співали йому єдиноголосно величний гімн.

А по якомусь часі знов поставали срібно-бліскучі гори і розцвітала на їх ясно сліпуча врода і чарувала світ.

Мрозовська з сином сиділа на своєму звичайному місці над морем. Море тремтіло і грало на сонці синцем і блакиттю, відливало бірюзою і перегортало з жартівливим гуркотом валки жемчугу.

Уже давно Мрозовська рішила, що чоловік її і всі, хто з ним, повинні вийти на берег тут, на цьому місці. Вони вийдуть. Вони можуть вийти що-хвилини. І очі її стежили зелено-блакитну просторінь, приглядалися до гребнів кипучих хвиль, коли вони, дійшовши до мілкого місця, ставали навспиньки і з шумом стрибали через каміння до берега.

Тут повинні вийти. Але їх не було видно. Не показувались з води їх голови.

А може вони вийдуть там, далеко в морі, де хвилястими широкими смугами залягає морська синь?

Утоплювала очі в ту синь і стежила, й шукала, й ждала, ждала... Переводила погляд по далеких хвилястих шляхах, де текла й переливалась та синь у безвість. Ходила думкою по хисткому полю і кликала вниз на дно:

— Виходьте! Виходьте!..

Син сидів коло матери й думав свої думи.

Він знов, що мати хвора, що не вернути того, що було, й що напереді їх жде щось страшне, невідворотне й непереможне.

*

В купальні зібралася весела компанія студентів-спортсменів. Вони пороздягались і грілись на сонці, поглядаючи на море й ясну хмару, що срібним стовпом насуvalась з моря до берега. Фігурою вона нагадувала людину, що тягла руку до землі, немов що показувала нею.

— Джентльмени, плинемо проти хвиль! — гукнув один з молодиків і кинувся в море.

За ним, розбиваючи зелену прозору воду, з завзяттям молодості, один по одному ринулись на хвилі інші. Гойдаючись на воді й поринаючи в їй, вони одплівли в далечіні і там почали вганятись один за одним і тішитись своєю силою й уdatністю, свіжою водою, й простором, і волею моря.

Навтішавшись купанням, стомлені, попливли до берега, до пляжу, туди, де сиділа Мроздовська. Вона не бачила, як вони випливли з купальні, бо вся її увага була прикована до тій близкучої хмари, що наближалась до берега. Й здавалось, що в тій хмарі є щось надзвичайне. Що вона являється для того, щоб зробити щось важливе, надзвичайне. То не хмара, а ясний ангел. Ось він простягає руку, немов благословляє море... Щось буде, щось скоро-скоро повинно статись!..

Зграя якихся птахів з'явилася в небі й чорними крапками замаячила на срібному тілі хмари. Ось вони вистроїлись в лінію й дугастою смugoю летять до берега. Поперед один птах, немов ватажок, прямує просто до того місця, де сидить Мроздовська.

— Це вісники!— безгучно шепоче вона.— Ось зараз щось буде!..

Погляд її упав на море й вона скрикнула з радощів і здивування: там, на воді, маячили голови пловців!

— Вони йдуть!.. Йдуть!..

З безумним скриком вона ринулась з кручі до берега.

— Сюди, сюди!.. Там глибоко!..— кричала вона, підбігаючи до води.

Син збіг за нею, але не встиг скопити її, і вона кинулась у воду, вмект перебігши прибережну мілку полосу. Він з криком кинувся за нею. Ухопив за руку. Але вона з нелюдською силою вихопила її.

— Тато йде!.. Ходім!..— блиснула на його божевільним поглядом.

Син знов ухопив її.

Раптом наскочила велика хвиля й облила їх водою з ніг до голови. Пробивши водяну стіну, Мроздовська кинулась в глиб моря, тягнучи за собою сина. Нова хвиля набігла й покрила їх.

Ще раз і вдруге з'явилися їх голови над водою і потім раптом зникли: вони попали на глибину.

Ні мати, ні син не вміли плавати і їх взяло море. Вони пішли туди, де в прозірній глибині, там, далеко, проти порту, йшло й не могло вийти з води потоплене військо.

Червень, 1919 року.

Херсон.